

KLASYFIKACJA TYPOLOGICZNA MENOLOGIONÓW W CYRYLICKICH STARYCH DRUKACH LITURGICZNYCH EWANGELII TETR^{*}

Analiza tekstologiczna kilku wybranych fragmentów tekstów cyrylickich starych druków liturgicznych Ewangelii tetr¹ umożliwiła podział drukowanych w XVI–XVIII w. ksiąg z tekstem Dobrej Nowiny na kilka grup i wskazanie wydań zajmujących szczególnie miejsce w historii drukowanego tekstu ewangelicznego oraz cyrylickiego drukarstwa². Wśród nich zostały wymienione m.in. następujące edycje: 1512 r. — Tîrgowiște; 1553/54 r. — Moskwa; 1561/62 r. — Braşov; 1636 r. — Lwów; 1657 r. — Moskwa; 1697 r. — Kijów; 1759 r. — Poczajów, które są jednocześnie najstarszymi Ewangeliimi mającymi pierwszorzędne znaczenie dla poszczególnych grup tekstologicznych. Na podstawie identycznych wariantów tekstu do grupy reprezentowanej przez najstarszą Ewangelię z 1512 r. wydrukowaną w Tîrgowiște zo-

stały jeszcze zaliczone następujące edycje³: 1537 r. — Rujno, 1546 r. i 1551–1553 r. — Sibiu, 1552 r. — Belgrad i 1562 r. — Mrkšina Crkva; zaś do grupy reprezentowanej przez Ewangelię z 1561/62 r. wydrukowaną w Braşovie zostały zakwalifikowane następujące edycje⁴: 1579 r. — Alba Iulia, 1579 r. — Sebeş, 1582 r. i po 1582 r. — Monaster św. Jana Chrzciciela w Bukareszcie. Na uwagę zasługuje fakt, że z ostatniej grupy — wyłącznie na podstawie wariantów tekstu poświadczonych w Przedmowie bł. Teofilakta bułgarskiego do Ewangelii Mateusza — możliwe było wydzielenie trzech Ewangelii tetr w oddzielną grupę⁵. Taki stan rzeczy wskazuje na konieczność uzależnienia podziału cyrylickich starych druków liturgicznych Ewangelii tetr od stanowiących oddzielne i niezależne od siebie odrębne jednostki literackie tekstów.

Jednym z kilku nieodłącznych elementów zawsze obecnych w cyrylickich starych drukach liturgicznych Ewangelii tetr są, dzielone na dwanaście części⁶, menologiony, które, w przeciwieństwie do menologionów zawartych w zabytkach rękopiśmiennych, nie były dotąd, poza jednym wyjątkiem⁷, przedmiotem badań typologicznych, tekstologicznych czy liturgicznych.

Cel badań

Celem niniejszej publikacji jest próba przeprowadzenia charakterystyki typologicznej menologionów wszystkich – ponad stu⁸ – cyrylickich starych druków

^{*} Niniejsza publikacja została przygotowana w ramach realizacji projektu badawczego Narodowego Centrum Nauki (numer rejestracyjny UMO-2020/37/B/HS1/01658).

¹ Były to m. in.: kilka wybranych fragmentów tekstu Dobrej Nowiny, Przedmowy do Ewangelii bł. Teofilakta bułgarskiego, tytuły ewangelijne, aparat liturgiczny zawierający informacje o czytaniach z Ewangelii na różne potrzeby.

² Ostapczuk J. 1) Ewangelie czytane na wszelką potrzebę, różnorodne w cyrylickich starych drukach tetraewangelii // Zbrojne i ideologiczne konflikty w dawnym piśmiennictwie Słowian i ich echa w nowszej kulturze / red. M. Kuczyńska, J. Stradomski. Kraków, 2015. S. 105–120 (Krakowsko-Wileńskie Studia Slawistyczne; 11); 2) Евангелие от Марка в старопечатных изданиях богослужебных четвероевангелий // Славянская Библия в эпоху раннего книгопечатания. К 510-летию создания библейского сборника Матфея Десятого / ред. А. А. Алексеев. СПб., 2017. С. 357–367; 3) Cyrillic early printed tetragospels of Middle Bulgarian and Serbian redaction. Textology of the first nine zachalas of Mark's Gospel // Slavia. 2019. Roč. 88. Sv. 4. S. 371–382; 4) Предисловия блаженного Феофилакта Болгарского к Евангелиям в киевских Евангелиях тетр 1697 и 1712 гг. // Венець хваления. Studia ofiarowane profesorowi Aleksandrowi Naumowowi na jubileusz 70-lecia / red. M. Kuczyńska. Białystok, 2019. S. 115–126 (Latorpisy Akademii Supraskiej; t. 10); 5) Список глав Евангелия от Матфея в старопечатных кириллических богослужебных Евангелиях тетр и их отношение к рукописной традиции // Slavia. 2020. Roč. 89. S. 2. S. 200–216; Ostapczuk J., Wysoczański W., Maciuszko J. T., Tofiluk J. Краткие жития Евангелистов в кириллических старопечатных Евангелиях тетр и их происхождение // Konstantinove Listy. 2020. 13/1. S. 126–143.

³ Ostapczuk J. 1) Cyrillic early printed... S. 378–380; 2) Список глав Евангелия от Матфея... S. 209.

⁴ Ostapczuk J. 1) Cyrillic early printed... S. 378–380; 2) Список глав Евангелия от Матфея... S. 211.

⁵ Ostapczuk J. Предисловие Феофилакта Болгарского к Евангелию от Матфея в кириллических старопечатных Четвероевангелиях из Брашова (1561/62 г.) и Бухареста (1582 и после 1582 г.) и их отношение к рукописной традиции // Тринадцатые Загребинские чтения: сб. ст. по итогам междунар. науч. конф. (3–4 октября 2018 г.). СПб., 2019. С. 315–329.

⁶ Jedna część menologionu odpowiada jednemu miesiącowi.

⁷ Панкратьева О. Месяцесловы богослужебных четвероевангелий львовской печати (XVII–XVIII в.) // Elpis. 2018. № 20. S. 135–143.

⁸ Wykaz cyrylickich starych druków liturgicznych Ewangelii tetr, zob. Ostapczuk J. 1) Sobotnie i niedzielne perykopy liturgiczne z Ewangelii Mateusza w cerkiewnosłowiańskich lekcjonarzach krótkich. Warszawa, 2013. S. 137–148; 2) Список глав Евангелия от Матфея... S. 201 (przypis nr 5).

liturgicznych Ewangelii tetr (z okresu XVI-XVIII w.) i weryfikacja możliwości ich podziału na grupy na podstawie liczby dni występujących w każdym z dwunastu miesięcy aparatu liturgicznego. Umożliwi to jednocześnie konfrontację wyników niniejszego założenia badawczego z wynikami przeprowadzonych wcześniej badań tekstologicznych, w których na podstawie kilku wybranych fragmentów tekstów cyryliczkie stare druki Ewangelii tetr zostały podzielone na grupy i podgrupy.

Menologiony w cyrylicznych rękopiśmiennych Ewangeliach

Różnorodność typologiczna menologionów znajdujących się w cerkiewnosłowiańskich rękopiśmiennych kodeksach z tekstem Dobrej Nowiny, datowanych na okres od XI do XIV w., została potwierdzona w badaniach przeprowadzonych przez Olgę V. Losewą. Ich zróżnicowanie związane jest z kształtowaniem się i ciągłym oraz wciąż niezakończonym rozwojem⁹ tradycji liturgicznej Kościoła prawosławnego na przestrzeni wielu stuleci¹⁰. Po przeanalizowaniu ponad stu pięćdziesięciu¹¹ rękopisów O. V. Losewa wskazała na istnienie w cerkiewnosłowiańskich rękopiśmiennych Ewangeliach dwóch typów menologionów¹²:

- menologiony *niepełne*, tzn. *skrócone* lub *krótkie*, zawierające informacje o (naj)ważniejszych świętach (jednym lub kilku) i/lub świętych (jednym lub kilku) dla niektórych dni wszystkich dwunastu miesięcy w aparacie liturgicznym;
- menologiony *pełne*, tzn. *codzienne*, zawierające informacje o (naj)ważniejszych świętach (jednym lub kilku) i/lub świętych (jednym lub kilku) dla każdego dnia wszystkich dwunastu miesięcy w aparacie liturgicznym.

Analogicznej sytuacji należałoby się zapewne spodziewać również w przypadku menologionów znajdu-

⁹ F. G. Spasskij tak napisał o miniejach „календарный год разрастался и загромождался днями памяти святых общего и местного характера” (*Спасский Ф. Г. Русское литургическое творчество*. М., 2008. С. 68 (Литургическая библиотека)).

¹⁰ Za monumentalną pracę poświęconą menologionom uważa się dwutomowe dzieło arcybiskupa Sergiusza Spaskiego. (*Сергий (Спасский), архиеп. Полный месяцеслов Востока*. Т. 1–2. 2-е изд. Владимир, 1901). Analizie menologionów rękopiśmiennych wschodniosłowiańskich Ewangelii poświęciła swe prace O. V. Loseva (*Лосева О. В. 1) Русские месяцесловы XI–XIV веков*. М., 2001; 2) *Периодизация древнерусских месяцесловов XI–XIV вв. // Древняя Русь. Вопросы медиевистики*. 2001. № 4. С. 15–36).

¹¹ *Лосева О. В. 1) Русские месяцесловы...* С. 11; 2) *Периодизация...* С. 15.

¹² *Лосева О. В. Русские месяцесловы...* С. 31.

jących się w cyrylicznych starych drukach Ewangelii tetr. Zagadnienie to pozostawało jednak dotychczas otwarte. Nie ustalono, czy w drukowanych do końca XVIII w. cyrylicznych liturgicznych Ewangeliach tetr znajdują się wskazane wyżej dwa, więcej czy tylko jeden typ (*niepełny* lub *pełny*) menologionu.

Menologiony w cyrylicznych starych drukach Ewangelii tetr

Wszystkie cyryliczkie stare druki Ewangelii tetr¹³ zostały przez ich wydawców zaopatrzone w menologion. Znajdują się w nim informacje liturgiczne dotyczące przypisania świąt i wspomnień świętych do konkretnego dnia każdego z dwunastu miesięcy. Tylko w niektórych nielicznych przypadkach w menologionach brak jest informacji o perykopie ewangelicznej czytanej danego dnia na nabożeństwach. W kilku wydaniach¹⁴ menologion zawiera ponadto informacje o *prokimenonach* i *sticherionach*.

We wszystkich cyrylicznych starych drukach liturgicznych Ewangelii tetr menologion został umieszczony na końcu woluminu¹⁵.

Typologiczna klasyfikacja menologionów cyrylicznych starych druków Ewangelii tetr

Analiza informacji liturgicznych odnoszących się do świąt *stałych* zawartych w cyrylicznych starych drukach Ewangelii tetr wskazała na możliwość podziału znajdujących się w nich menologionów na dwie, podobnie jak w przypadku menologionów rękopiśmiennych Ewangelii, grupy:

- menologiony *niepełne*, tzn. *skrócone* lub *krótkie*, zawierające informacje o (naj)ważniejszych świętach (jednym lub kilku) i/lub świętych (jednym lub kilku) dla niektórych dni wszystkich dwunastu miesięcy w aparacie liturgicznym;
- menologiony *pełne*, tzn. *codzienne*, zawierające informacje o (naj)ważniejszych świętach (jednym lub kilku) i/lub świętych (jednym lub kilku) dla każdego dnia wszystkich dwunastu miesięcy w aparacie liturgicznym.

Pierwszy typ menologionu, *niepełny*, został poświadczony we:

¹³ Menologion zawierają również cyryliczkie stare druki Nowego Testamentu (drukowanego niekiedy z księgą Psalmów) i Biblii. Wykaz cyrylicznych druków z XVI–XVIII w. zawierających również tekst czterech Ewangelii, zob. *Ostapczuk J. Sobotnie i niedzielne perykopy...* S. 150–155.

¹⁴ Zwłaszcza w moskiewskich wydaniach Ewangelii tetr z lat 1637–1694, z wyjątkiem druku z 1689 r.

¹⁵ W rękopiśmiennych Ewangeliach tetr menologion znajdował się zwykle na końcu księgi; znane są jednak egzemplarze, w których był on umieszczony na początku.

- wszystkich Ewangeliiach tetr wydrukowanych przed 1652 r.¹⁶ i w przedruku moskiewskiego wydania z 1648 r., które ukazało się w Klińcach w 1786 r.¹⁷;
- wszystkich ośmiu lwowskich Ewangeliiach tetr (z lat: 1636, 1644, 1665, 1670, 1690, 1704, 1722 i 1743) i w przedruku pierwszego lwowskiego wydania, które zostało zrealizowane przez Bractwo wileńskie¹⁸ w 1644 r.¹⁹.

Drugi typ menologionu, *pełny*, został poświadczony w:

- moskiewskich wydaniach Ewangelii tetr wydrukowanych po 1652 r.²⁰;

¹⁶ Ostatnia Ewangelia tetr przed 1652 r. została wydana w Moskwie w 1651 r.

¹⁷ *Вознесенский А. В.* Предварительный список старообрядческих кириллических изданий XVIII века. СПб., 1994. С. 31, № 85; *Емельянова Е. А.* Старообрядческие издания кирилловского шрифта конца XVIII – начала XIX в.: каталог. М., 2010. С. 263–265, № 169.

¹⁸ W niniejszym wydaniu Ewangelii tetr na karcie tytułowej jako miejsce druku wskazane są: Wilno (ТЦАНИЕМЪ БРАСТВА СТАВРО^И: ХРАМА СОШЕСТВІА СТГО ДХА В ВИЛНИ) lub Ewie (ТЦАНИЕМЪ БРАСТВА СТАВРО^И ХРАМА СОШЕСТВІА СТГО ДХА В ВЕВЮ) (*Jaroszewicz-Piereslawcew Z.* Druki cyrylickie z oficyn Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XVIII wieku. Olsztyn, 2003. S. 105; *Вознесенский А. В., Николаев Н. В.* Каталог белорусских изданий кирилловского шрифта XVI–XVIII веков из собрания Отдела редких книг Российской национальной библиотеки. Вып. 2: 1601–1654 гг. СПб., 2019. С. 78–79, № 100).

¹⁹ O wykorzystaniu pierwszej lwowskiej Ewangelii tetr jako wzoru do wydania w 1644 r. Ewangelii tetr przez Bractwo wileńskie, zob. *Ostapczuk J.* 1) Подлинник виленского (евьеского) четвероевангелия 1644 г. // Матэрыялы Міжнароднага Кангрэса «500 гадоў беларускага кнігадрукавання». Частка 1. XIII Міжнародныя кнігазнаўчыя чытанні. Мінск, 14–15 верасня 2017 г. Мінск, 2017. С. 291–297; 2) Текстологические разночтения в списках евангельских глав — еще одна основа для отождествления подлинника Виленского Евангелия тетр 1644 года // Язык, книга и традиционная культура позднего русского средневековья в науке, музейной и библиотечной работе. Тр. IV Междунар. науч. конф. (Мир старообрядчества; вып. 10): сб. науч. статей / сост. Ю. С. Белянкин, Е. В. Воронцова, Н. В. Литвина. М., 2019. С. 271–282 (=Тр. Исторического факультета МГУ; вып. XXX; серия II: Исторические исследования; XX); 3) Warianty tekstologiczne Przedmów do Ewangelii bł. Teofilakta Bułgarskiego jako podstawa do identyfikacji wzoru cyrylickiej tetraewangelii wileńskiego bractwa św. Ducha z 1644 roku // Słowianie w monarchii Habsburgów. Literatura, język, kultura. Red. J. Stradomski, M. Kuczyńska, M. Čistiakova. Kraków, 2020. S. 87–97 (=Krakowsko-Wieleńskie Studia Slawistyczne; 17).

²⁰ Pierwsza Ewangelia tetr po 1652 r. została wydana w Moskwie w 1653 r.

- wszystkich kijowskich i poczajowskich wydaniach Ewangelii tetr.

Pierwszym cyrylickim starym drukiem liturgicznej Ewangelii tetr zawierającym menologion *pełny* było moskiewskie wydanie z 1653 r.

Menologiony skrócone w cyrylickich starych drukach Ewangelii tetr

Istnienie w cyrylickich starych drukach Ewangelii tetr dwóch typów menologionów, *pełnego* i *skróconego*, stanowi — szczególnie w przypadku tego drugiego — kolejne zagadnienie badawcze. W Ewangeliiach tetr zawierających menologiony *pełne* we wszystkich dwunastu miesiącach wymienione są wszystkie dni (np. we wrześniu — 30 dni, październiku — 31 dni, listopadzie 30 dni itd.) i tym samym te właśnie wydania Dobrej Nowiny zostały zaliczone do jednej grupy, bez możliwości wydzielenia w niej podgrup²¹. W przypadku Ewangelii tetr zawierających menologiony *skrócone* kwestia liczby dni w poszczególnych miesiącach i tym samym możliwość wydzielenia podgrup w tej grupie pozostaje kwestią otwartą. Dopiero szczegółowa analiza liczby dni w poszczególnych miesiącach w Ewangeliiach tetr z menologionami *skróconymi* pozwoli na udzielenie odpowiedzi, czy wszystkie te wydania stanowią jednorodną grupę, bez możliwości wydzielenia w niej podgrup — jak ma to miejsce w przypadku Ewangelii tetr z menologionami *pełnymi*, czy też wręcz przeciwnie.

Spośród wszystkich, ponad stu, cyrylickich starych druków liturgicznych Ewangelii tetr tylko trzydzieści siedem ma menologiony typu *skróconego*. Są to następujące wydania²²: Tîrgoviște 1512 r.; Rujno 1536 r.; Sibiu 1546 r.; Belgrad 1552 r.; Braşov 1561/62 r.; Mrkšina Crkva 1562 r.; Alba Iulia (Bălgrad)²³ 1579^{Al} r.; Sebeş 1579^{Sz} r.; Monaster św. Jana koło Bukaresztu 1582 r. i po 1582 r.; Sebeş lub Braşov 1583 r.; Moskwa lata: 1553/54, 1558/59, 1563/64, 1606, 1617, 1627, 1628, 1633, 1637, 1640, 1644^M, 1648 i 1651; Wilno lata: 1575, 1600, 1620,

²¹ Zupełnie inną kwestią pozostaje liczba świąt i pamięci świętych wymienionych w poszczególnych dniach wszystkich dwunastu miesięcy, tzn. 1 września, 2 września, 3 września itd. Ten aspekt, umożliwiający wydzielenie podgrup wśród Ewangelii tetr zarówno z menologionami *pełnymi*, jak i *krótkimi*, nie był uwzględniany w niniejszych badaniach.

²² Na pierwszym miejscu podawane jest miejsce, a na drugim rok druku.

²³ W przypadku ukazania się dwóch lub większej liczby wydań w tym samym roku zastosowano skrót wskazujący na miejsce druku Ewangelii tetr, np. 1579^{Al} — Alba Iulia, 1579^{Sz} — Sebeş, 1644^L — Lwów, 1644^M — Moskwa, 1644^W — Wilno.

1644^W; Lwów lata: 1636, 1644^L, 1665, 1670, 1690, 1704, 1722 i 1743; Klińce 1786 r.

Szczegółowa analiza liczby dni w poszczególnych dwunastu miesiącach wymienionych wyżej Ewangelii tetr z menologionami *niepełnymi* potwierdziła²⁴ możliwość podziału tych trzydziestu siedmiu ewangelicznych wydań na trzy główne grupy i dziesięć podgrup.

Jedenaście Ewangelii tetr z tekstem w średniobułgarskiej i serbskiej redakcji języka cerkiewnosłowiańskiego można podzielić na dwie podgrupy:

- podgrupa pierwsza: 1512, 1537, 1546, 1552, 1562, 1582 i po 1582 r.;
- podgrupa druga: 1561/62, 1579^{Al}, 1579^{Sz} i 1583 r.

Taki podział *południowosłowiańskich* Ewangelii tetr na dwie podgrupy umożliwia obecność tylko jednego dnia — 11 maja — w grupie pierwszej i jego brak w grupie drugiej. Tego dnia Kościół prawosławny czci pamięć św. męczennika²⁵ Mocjusza i wspomina²⁶ inaugurację miasta Konstantynopol (330 r.)²⁷.

Siedemnaście Ewangelii tetr, które zostały wydrukowane w Moskwie (trzynaście wydań), Wilnie (1575, 1600 i 1620) i jedna w miejscowości Klińce (1786) można podzielić na pięć następujących podgrup:

- podgrupa pierwsza: 1553/54, 1558/59, 1563/64, 1575, 1600 i 1620;
- podgrupa druga: 1606, 1617, 1627, 1628 i 1633;
- podgrupa trzecia: 1637 i 1640;
- podgrupa czwarta: 1644^M;
- podgrupa piąta: 1648, 1651 i 1786.

Taki podział siedemnastu Ewangelii tetr tej grupy umożliwiają różnice zachodzące między poszczególnymi podgrupami powyższych ewangelicznych wydań, polegające na stopniowym wzroście liczby dni (w porównaniu do podgrup poprzednich) w podgrupach drugiej, trzeciej i piątej oraz usuwaniu niektórych dni (w porównaniu do podgrup poprzednich) w podgrupach czwartej i piątej.

W menologionach Ewangelii tetr drugiej podgrupy znajduje się dodatkowo 9 dni (25 września; 5 października; 21 grudnia; 12 lutego; 30 marca; 9 i 20 maja; 9 czerwca; 24 sierpnia), których brak jest

²⁴ Szczegółowy wykaz dni dla dwunastu miesięcy dla wszystkich trzydziestu siedmiu Ewangelii tetr został przedstawiony w znajdującej się w aneksie tabeli.

²⁵ W południowosłowiańskich Ewangeliiach tetr rzeźownik męczennik jest pominięty.

²⁶ Począjowskie Ewangelie tetr, drukowane na potrzeby Kościoła unickiego (tzn. rzymskokatolickiego wschodniego obrządku), pomijają pamięć inauguracji miasta Konstantynopol (330 r.).

²⁷ W południowosłowiańskich Ewangeliiach tetr wydanie to określone jest jako **ВЪТНЕ ЦАРИГРАДА**, zaś we wschodniosłowiańskich **ОБНОВЛЕНІЕ ЦАРИГРАДА**.

w menologionach Ewangelii tetr zaliczonych do podgrupy pierwszej.

W menologionach Ewangelii tetr trzeciej podgrupy znajdują się dodatkowo trzydzieści cztery dni (19 i 27 września; 4, 14, 28 i 29 października; 10, 20 i 22 listopada; 3, 15 i 21 grudnia; 4, 11, 12 i 17 lutego; 11, 17, 27 i 30 marca; 17 i 26 kwietnia; 3, 14, 23 i 28 maja; 1, 2 i 23 czerwca; 28 lipca; 3, 13, 26 i 30 sierpnia), których brak jest w menologionach Ewangelii tetr zaliczonych do podgrupy pierwszej i drugiej.

Z menologionu Ewangelii tetr zaliczonej do czwartej podgrupy zostało usuniętych sześć dni (10 listopada; 30 grudnia; 9 i 13 stycznia; 9 lutego; 22 kwietnia), które były obecne tylko w kilku lub we wszystkich poprzednich podgrupach.

Z menologionu Ewangelii tetr zaliczonej do piątej podgrupy został usunięty jeden dzień (27 marca), który został wprowadzony w Ewangeliiach zaliczonych do trzeciej podgrupy. Ewangelie tetr piątej podgrupy mają w menologionie jeden dodatkowy dzień (10 lipca), którego brak jest w wydaniach zaliczonych do wszystkich wcześniejszych podgrup.

Dziewięć Ewangelii tetr, które zostały wydrukowane we Lwowie w oficynie Stauropigialnego Bractwa Uspienskiego (1636, 1670, 1690, 1704, 1722 i 1743) i w zakładzie Michała Śložki (1644^L i 1665) oraz przez wileńskie prawosławne Bractwo św. Ducha (1644^W), można podzielić na trzy podgrupy:

- podgrupa pierwsza: 1636, 1644^W, 1670, 1690, 1704 i 1722;
- podgrupa druga: 1644^L, 1665;
- podgrupa trzecia: 1743.

Taki podział powyższych dziewięciu Ewangelii tetr umożliwia obecność dwóch dni — 17 września i 20 października — w menologionach Ewangelii tetr zaliczonych do podgrupy drugiej i obecność dwóch dni — 26 i 30 sierpnia — w menologionie Ewangelii tetr zaklasyfikowanej do podgrupy trzeciej, a ich brak w podgrupie pierwszej.

Zakończenie

Przedstawione wyżej informacje (zobrazowane również w tabeli znajdującej się w aneksie) potwierdzają kilka faktów.

Po pierwsze, istniejącą w lokalnych tradycjach Kościoła prawosławnego odziedziczoną z wzorców rękopiśmiennych różnorodność liturgiczną, która znalazła odzwierciedlenie w cyrylickich starych drukach Ewangelii tetr z menologionami *skróconymi* wydrukowanymi w następujących latach: 1512²⁸ (i w 1537,

²⁸ Ewangelie tetr z lat 1512, 1537, 1546, 1552 i 1582 reprezentują tę samą jednorodną tradycję liturgiczną, zоста-

1546, 1552 i 1582), 1553/54, 1561/62 (oraz w 1579^{Al}), 1636 i 1644^L. Różna liczba dni w menologionach *skróconych* jest jednoznaczna z różną liczbą świętych i świąt obecnych w tych menologionach²⁹; im więcej dni znajduje się w kalendarzu *stałym*, tym więcej świętych i świąt jest wymienionych w menologionie.

Po drugie, polegające na dodawaniu lub usuwaniu świętych i świąt ingerencje w tradycję liturgiczną Kościoła prawosławnego, inicjowane³⁰ również przez władze kościelne (np. patriarchów moskiewskich³¹ Jozafa I (01.1634–28.11.1640) i Józefa (27.03.1642–15.04.1652)), znalazły odzwierciedlenie w Ewangeliach tetr wydrukowanych w latach: 1606 (w zaliczonych do niniejszej podgrupy wydaniach: 1617, 1627, 1628 i 1633), 1637 (oraz w zaliczonym

ły one jednak wydrukowane niezależnie od siebie – przez innych drukarzy niekiedy w odległych od siebie centrach i ośrodkach religijnych Kościoła prawosławnego czy rywalizujących oficynach drukarskich.

²⁹ Należy zaznaczyć, że stała liczba dni w menologionach *pełnych* nie oznacza tej samej i stałej liczby świąt i świętych w wszystkich menologionach różnych wydań Ewangelii tetr.

³⁰ Zdaniem A. V. Vozniesińskiego, tzw. *книжная справа* w drukarni państwowej w Moskwie, zwanej *Печатным Двором* (1614–1721), było to zjawisko stałe (*Вознесенский А. В. Московские издания апостола 1621 и 1623 гг.: к вопросу о так называемой «филаретовской» книжной справе // Книжная старина. Вып. 3. СПб., 2015. С. 125–137*). Jednak zmiana liczby dni w menologionach Ewangelii tetr z tego zakładu wskazuje na intensyfikację prac nad kalendarzem liturgicznym Ewangelii tetr dopiero od II połowy lat 30. XVII w.

³¹ Przegląd i korekta ksiąg liturgicznych zostały zainicjowane przez patriarchę moskiewskiego Filareta (Fiodora Nikiticza Romanowa) (24.06.1619–01.10.1633), które jednak nie znalazły odbicia w cyrylickich starych drukach Ewangelii tetr drukowanych za jego życia. Z inicjatywy patriarchy Filareta w 1627 r. powstała komisja, której celem była weryfikacja poprawności treści ksiąg liturgicznych drukowanych w Kijowie, Wilnie, Lwowie przed dopuszczeniem ich do używania w Rosji.

do niniejszej podgrupy wydaniu 1640), 1644^M, 1648 (i w zaliczonych do niniejszej podgrupy wydaniach: 1651 i 1786).

Po trzecie, możliwość klasyfikacji Ewangelii tetr z menologionami *skróconymi* na trzy grupy i dziesięć podgrup, co potwierdza nie tylko znane już modele podziału wydań Ewangelii tetr na grupy wiadome z wcześniejszych badań, lecz poświadcza również nowe możliwości ich klasyfikacji.

Przeprowadzone dotychczas badania tekstologiczne kilku wybranych fragmentów tekstów cyrylickich starych druków liturgicznych Ewangelii tetr umożliwiły zaliczenie wydań z monasteru św. Jana Chrzciciela w Bukareszcie, które ukazały się w 1582 i po 1582 roku, do młodszych Ewangelii tetr wydrukowanych w średniobułgarskiej redakcji języka cerkiewnosłowiańskiego (tzn. wydań z lat: 1561/62, 1579^{Al}, 1579^{Sz} i 1583 r.)³² lub na wydzielenie ich w osobną grupę razem z wydaniem z roku 1561/62³³. Tymczasem analiza liczby dni w menologionach wskazała na konieczność zaliczenia teraz tych dwóch Ewangelii tetr z monasteru św. Jana Chrzciciela do starszych Ewangelii *średniobułgarskich* i serbskich, tzn. do wydań z lat: 1512, 1537, 1546, 1552 i 1562.

Trzydzieści moskiewskich wydań Ewangelii tetr i trzy wileńskie zostały podzielone na pięć podgrup, których wydzielenie bazuje na stopniowym wzroście liczby dni, a w dwóch przypadkach również na ich usuwaniu, w poszczególnych miesiącach menologionu.

Wieloaspektowa analiza różnych stanowiących niezależne części składowe cyrylickich starych druków liturgicznych Ewangelii tetr pozwala nie tylko potwierdzić wyniki dotychczasowych badań, lecz stwarza również nowe możliwości.

³² *Ostapczuk J.* 1) *Cyrillic early printed...* S. 378–380; 2) *Список глав Евангелия от Матфея...* S. 211.

³³ *Ostapczuk J.* *Предисловие Феофилакта Болгарского...* S. 315–329.

1-4, 8, 11-12, 17, 24							+	+					
1-3, 8-9, 12, 24					+								
1-4, 8-9, 11-12, 17, 24							+						
1-3, 8-9, 24,				+									
1-3, 8-9, 12, 14, 24											+	+	+
Marzec													
9, 25-26		+	+	+									
9, 25-26, 30						+							
9, 17, 25-26, 30											+	+	+
9, 11, 17, 25-27, 30								+	+				
9, 11, 17, 25, 30										+			
Kwiecień													
1, 22-23, 25, 27, 30		+	+	+	+								
1, 14, 23, 25, 27, 30											+	+	+
1, 17, 22-23, 25-27, 30								+					
1, 17, 23, 25-27, 30									+	+			
Maj													
2, 7-8, 21, 24-26			+										
2, 7-8, 11, 21, 24-26,		+											
1-2, 7-8, 10-11, 15, 21, 24-26					+								
1-2, 7-11, 15, 20-21, 24-26						+							
1-3, 7-11, 15, 21, 24-26											+	+	+
1-3, 7-11, 14-15, 20-21, 23-26, 28								+	+	+			
Czerwiec													
8, 11-12, 14, 19, 24, 27-30		+	+								+	+	+
8, 11-12, 14, 19, 24-25, 27-30					+								
8-9, 11-12, 14, 19, 24-25, 27-30						+							
1-2, 8-9, 11-12, 14, 19, 23-25, 27-30								+	+	+			
Lipiec													
1-2, 4-5, 8, 11, 15-17, 20, 22, 25, 27, 31		+	+										
1-2, 4-5, 8, 10-11, 13, 15-16, 20, 22, 24-25, 27, 31											+	+	+
1-2, 4-5, 8, 11, 13, 15-17, 20, 22, 24-25, 27, 31					+	+							
1-2, 4-5, 8, 11, 13, 15-17, 20, 22, 24-25, 27-28, 31								+	+				
1-2, 4-5, 8, 10-11, 13, 15-17, 20, 22, 24-25, 27-28, 31										+			
Sierpień													
1-2, 6, 15-16, [19] ³⁴ , 25, 29, 31		+	+										
1-2, 6-7, 9, 15-16, 18, 25, 28-29, 31					+								
1-2, 6-7, 9, 15-16, 18, 24-25, 28-29, 31						+							
1-3, 6-7, 9, 13, 15-16, 18, 24-26, 28-31								+	+	+			
1-2, 6-7, 9, 14-16, 18, 25, 28-29, 31											+	+	
1-2, 6-7, 9, 14-16, 18, 25-26, 28-31													+

³⁴ Przypadająca we wschodniosłowiańskich Ewangeliach tetr pamięć św. św. męczenników Flora i Laura w dniu 18 sierpnia, w Ewangeliach tetr wydrukowanych w średniobułgarskiej i serbskiej redakcji języka cerkiewnosłowiańskiego jest podana pod dniem 19 sierpnia.

Резюме

*Е. Остапчук***Типологическая классификация месяцесловов
в кириллических старопечатных литургических Евангелиях тетр**

Задачей настоящего исследования является попытка создания типологической классификации месяцесловов, присутствующих в кириллических старопечатных богослужебных Евангелиях тетр, вышедших с 1512 по 1800 г. В этих изданиях выделяются два типа месяцесловов:

- неполные (сокращенные или краткие), т. е. содержащие перечень памятей святых и праздников на избранные дни года;
- полные (каждодневные), т. е. содержащие перечень памятей святых и праздников на все дни всех двенадцати месяцев.

Первый тип месяцеслова является характерным для изданий, выпущенных до 1652 г., всех львовских изданий, одного издания Виленского братства (1644 г.) и одного Клинцовского (1786 г.). Второй характерен для московских изданий, вышедших после 1652 г., киевских и почаевских. Первое печатное литургическое Евангелие тетр с полным месяцесловом — это московское издание 1653 г.

Все неполные месяцесловы, встречающиеся в старопечатных литургических тетрах, на основе количества указанных в них дней во всех двенадцати месяцах делятся на три группы и десять подгрупп.

Российская национальная библиотека

Польза зѣло великаа

**Сборник научных статей
к 60-летию Андрея Владимировича Вознесенского**

Санкт-Петербург
2022

УДК 002.2(082)
ББК 76.10я43
П 53

Польза зѣло великаа : сборник научных статей к 60-летию Андрея Владимировича Вознесенского / Российская национальная библиотека ; сост.: Н. В. Николаев ; редкол.: В. Г. Гронский (председатель), А. И. Алексеев, Ж. Л. Левшина, Н. В. Николаев (отв. ред.), Д. О. Цыпкин. — Санкт-Петербург : Российская национальная библиотека, 2022. — 238 с., ил.

Редколлегия: В. Г. Гронский (председатель), А. И. Алексеев, Ж. Л. Левшина, Н. В. Николаев (отв. ред.),
Д. О. Цыпкин

Редактор: С. А. Давыдова

Рецензенты: кандидат филологических наук А. Н. Левичкин
доктор исторических наук М. А. Шibaев

Сборник посвящен 60-летию одного из ведущих российских исследователей старопечатной книжности, доктора филологических наук Андрея Владимировича Вознесенского. В издание включены научные статьи по истории и технологии создания и бытования русской, славянской и западноевропейской книги. Авторами выступают российские и зарубежные историки, филологи, искусствоведы. Сборник предназначен для представителей гуманитарных специальностей, а также для широкого круга читателей, интересующихся русской, славянской и западноевропейской культурой.

Подписано к печати 24.01.2022. Формат 60×84/8. Бумага писчая. Усл. печ. л. 30,0. Уч.-изд. л. 20,0.

Печать по требованию. Заказ № 100.

Издательство Российской национальной библиотеки
191069, Санкт-Петербург, Садовая ул., 18.

ISBN 978-5-8192-0625-6

© Российская национальная библиотека, 2022

© Авторы, 2022

Содержание

От составителя	5
Хронологический список научных трудов А. В. Вознесенского за 1986–2021 гг.	7

СЛАВЯНО-РУССКАЯ РУКОПИСНАЯ И ПЕЧАТНАЯ КНИЖНАЯ КУЛЬТУРА

<i>Z. Jaroszewicz-Pierestlawcew. Zawsze z książką albo wśród książek . . . . .</i>	14
<i>Д. О. Цыпкин. «Азбука фряская» 1604 г.: древнерусская каллиграфия на заре эпохи тиражирования . . . . .</i>	21
<i>С. А. Семячко. Из истории уставных текстов: книга «О житии христианском» . . . . .</i>	37
<i>J. Ostapczuk. Klasyfikacja typologiczna Menologionów w cyrylickich starych drukach liturgicznych Ewangelii tetr. . . . .</i>	41
<i>М. В. Иванова. Памва Берында и тайнопись сирийским письмом . . . . .</i>	49
<i>И. А. Прохоренков. Смерть и воскрешение Лжедмитрия I. «Жизнь» царевича и судьба Москвы после восстания 27 мая 1606 г. глазами польских современников . . . . .</i>	61
<i>М. Йовчева. В издирване на ръкописните източници за цетинските октоиси-инкунабули . . . . .</i>	66
<i>Е. В. Лудилова. К вопросу о составе и источниках Октоиха-пятигласника дьякона Кореси (1575 г.) . . . . .</i>	74
<i>М. Лазий. У служби «Свете цркве и хришћанског царства»: о једном нереализованом издавачком пројекту Вићенца Вуковића и Ватикана . . . . .</i>	79
<i>Ж. Л. Левшина. Молитвы «от нежита», приписанные к Требнику Божидара Вуковича 1538–1540 гг. (экз. ЦИАИ 273) . . . . .</i>	86
<i>В. Велинова, Н. Вутова. Приписките — ръкописно наследство в печатните книги (върху материал от руските печатни богослужбени книги от колекцията на Националния исторически музей — София) . . . . .</i>	90
<i>И. А. Поляков. Печатные издания в библиотеке князей Ромодановских XVII – начала XVIII в. . . . .</i>	101
<i>Н. А. Гринченко, Н. Г. Патрушева. Книжные памятники из собраний Российской национальной библиотеки в национальном проекте «Культура». Законодательство. Изучение. Оцифровка . . . . .</i>	115

НАСЛЕДИЕ ПЕТРОВСКОЙ ЭПОХИ

<i>А. И. Алексеев. Неизвестные сборники писем Петра Великого генерал-адмиралу Ф. М. Апраксину в фондах Отдела рукописей Российской национальной библиотеки . . . . .</i>	120
<i>М. В. Нікалаеў. Opuscula Poeticae Oratoria Гедэона Вішнёўскага, епіскапа Смаленскага і Дарагобужскага . . . . .</i>	123
<i>Н. М. Сперанская, П. Ю. Мажара. «Краткое описание России» из Петровского архива Вольтера . . . . .</i>	146
<i>Description abrégée de la Russie (Краткое описание России). Подгот. текста и примеч. П. Ю. Мажары и Н. М. Сперанской, пер. с франц. яз. П. Ю. Мажары . . . . .</i>	149
<i>М. В. Нікалаеў. Адзін беларускі уніяцкі старадрук у бібліятэцы Пятра Першага . . . . .</i>	159

ЕВРОПЕЙСКИЕ КНИГИ И РУКОПИСИ В РОССИИ

<i>О. Н. Блескина. «Nager's lost Kriegsordnung» . . . . .</i>	200
<i>А. А. Златопольская. Апокрифическая переписка Жан-Жака Руссо: новые находки . . . . .</i>	215
<i>Г. А. Фафурин. Суперэклибрисы в собрании эльзевиров Отдела редких книг Российской национальной библиотеки . . . . .</i>	219
Сокращения	235
Авторы	236